

**ՎԵՐԱԳՐԵԼՈՎ ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԸ.
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ ԱԿԱՆԱՏԵՄՆԵՐԻ ԱԶՔԵՐՈՎ**

Գայանե Հովհաննիսյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հոդվածի նպատակն է ականատեսների վկայությունների և բանավոր պատմությունների հիման վրա բացահայտել 1988 թ. փետրվարի 27-29-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ Սումգայիթ քաղաքում իրականացված հայ բնակչության ջարդերի մի շարք կարևոր դիտանկյուններ: Վերլուծելով վերապրածների բանավոր պատմությունները՝ հետազոտությունը ձգտում է բացահայտելու ջարդերին նախորդած ժամանակաշրջանում ձևավորված հակահայ ատելության խոսքը և ապամարդկայնացման դրսևորումները, ինչպես նաև բռնության կազմակերպական գործողությունների օրինաչափությունները: Հոդվածը ցույց է տալիս բանավոր պատմության կարևորությունը Սումգայիթի ջարդերի փաստագրման գործում և նպաստում դրանց գիտական առավել խորքային ուսումնասիրությանը:

Հետազոտության համար հիմնական սկզբնաղբյուր են հանդիսացել Սումգայիթի ջարդերը վերապրածների հրատարակված վկայությունները, որոնք բովանդակում են կարևոր տեղեկություններ ջարդերի նախապատրաստական աշխատանքների, դրանց բնույթի և առանձնահատկությունների մասին: Հոդվածում վերլուծվել են ջարդերի այն օրինաչափ բնութագրիչները, որոնք բազմիցս արձանագրվել են տարբեր վկայություններում՝ ընդգծելով դրանց կառուցվածքային և կազմակերպական ընդհանրությունները:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ ջարդերին նախորդել են համակարգված հակահայկական քարոզչություն և ատելության խոսքի լայն տարածում: Այդ գործընթացում որոշիչ դեր են ունեցել Խորհրդային Հայաստանից Սումգայիթ տեղափոխված ադրբեջանցիները: Այդ օրերին հայերի ապամարդկայնացումը դրսևորվում էր նրանց տարբեր կենդանիների հետ համեմատելով և նվաստացուցիչ բնորոշումներով: Ականատեսների վկայությունների համադրումը թույլ է տալիս արձանագրել նաև ջարդերին նախորդած ժամանակաշրջանում որոշակի կազմակերպական գործողությունների իրականացումը, մասնավորապես՝ հայերի բնակության հասցեների ցուցակների կազմումը, հարձակումների համար անհրաժեշտ գործիքների պատրաստումը, ջարդարարներին ոգելից խմիչքների և հոգեմետ նյութերի բաժանումը, ադրբեջանցիների կողմից հատուկ պայմանանշանների կիրառումը: Վերապրածների պատմությունները վերահաստատում են, որ ջարդերի օրերին տեղական ոստիկանությունը և շտապ բուժօգնությունը դրսևորել են հանցավոր անգործություն, իսկ որոշ դեպքերում աջակցել են ջարդարարներին:

Բանալի բառեր՝ հայատյացություն, Սումգայիթի ջարդեր, ականատեսներ, վկայություններ, բանավոր պատմություններ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 14.10.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 15.11.2025:

The article was submitted on 14.10.2025 and accepted for publication on 15.11.2025.

Статья поступила 14.10.2025 и была принята к публикации 15.11.2025.

Ինչպես հղել՝ Գայանե Հովհաննիսյան, «Վերապրելով Սումգայիթը. հայ բնակչության ջարդերը ականատեսների աչքերով», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 2 (2025), 168-189:

How to cite: Gayane Hovhannisyan, “Surviving Sumgait: The Pogrom of the Armenian Population Through the Eyes of Witnesses,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 2 (2025), 168-189.

Как ссылаться: Гаяне Оганнисян, “Пережив Сумгаит: погромы армянского населения глазами очевидцев,” *Цехаспанагитакан андес* 13, no. 2 (2025), 168-189.

Ներածություն

Մարդկության դեմ իրականացված հանցագործությունների վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնականում պահպանվում են արխիվային վավերագրերում, պաշտոնական փաստաթղթերում և մամուլի հաղորդագրություններում: Դրանց զուգահեռ գոյություն ունի տեղեկությունների հավաքագրման մեկ այլ կարևոր աղբյուր՝ վերապրածների և ականատեսների վկայությունները, որոնք արձանագրվում են բանավոր պատմությունների, հարցազրույցների, ինչպես նաև հուշագրությունների և օրագրային գրառումների միջոցով: Այս առումով կարելի է նշել Հոլոքոստը¹ և Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների վկայությունները², որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում այդ իրադարձությունների բազմաշերտ ուսումնասիրության համար: Բանավոր պատմությունները հանդես են գալիս որպես կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ՝ հնարավորություն ընձեռելով բացահայտելու մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների բազմաթիվ մանրամասներ, մասնավորապես՝ բռնությունների նախադրյալները, զոհ խմբի ապամարդկայնացման գործընթացը, գործողությունների կազմակերպված բնույթը, իրականացման եղանակները և գործիքակազմը, ինչպես նաև դրանց օրինաչափությունները և կերպափոխումները: Բանավոր պատմության փոխանցած գիտելիքը եզակի է նաև այն առումով, որ արտացոլում է գրուցակցի անհատական մտածողությունը, ընկալումները և փորձառությունը՝ իր նախնական և անմիջական ձևով³:

Միաժամանակ բանավոր պատմության հետ աշխատանքը ենթադրում է մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք վերաբերում են փոխանցվող տեղեկությունների ամբողջականությանը և օբյեկտիվության աստիճանի գնահատմանը: Բանավոր

1 St’u Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory* (New Haven: Yale University Press, 1991); Ronald J. Diller, *From Darkness to Light: Testimonies of Six Holocaust Survivors* (Boston: Academic Studies Press, 2020); Josey G. Fisher, *The Persistence of Youth: Oral Testimonies of the Holocaust* (New York: Greenwood Press, 1991); Petra M. Schweitzer, *Gendered Testimonies of the Holocaust: Writing Life* (Lanham: Lexington Books, 2016):

2 St’u Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide* (Berkeley: University of California Press, 1999); Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն: Ականաչներ վերապրողների վկայություններ* (Երևան, «Գիտություն», 2000): Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, հայրոր I. Վանի նահանգ, հայրոր II. Բիթլիսի նահանգ, հայրոր III. Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, կազմողներ՝ Ամատունի Վիրաբյան և Գոհար Ավագյան, խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012):

3 St’u Nkala Gugulethu, David Rodreck, “Oral History Sources as Learning Materials: A Case Study of Zimbabwe’s National University of Science and Technology,” *Oral History Journal of South Africa* 3, no. 2 (2015): 82:

պատմությունը պետք է դիտարկվի ոչ միայն որպես անձնական և ինքնակենսագրական նյութ, այլև որպես գործընթաց, որի ընթացքում անհատական փորձառությունը վերակերպվում է գիտական նյութի՝ հնարավորություն տալով այն համադրելու այլ սկզբնաղբյուրների հետ: Բանավոր պատմությունների մասնագետներն առանձնացնում են անձնական հիշողության ընտրողական կամ հատվածական բնույթը, անձնային և հանրային հիշողության «թուլացումը», փաստական անճշտությունները⁴: Ամերիկացի հետազոտող Յան Թ. Գրոսսն ընդգծում է, որ անձնական գրառումներն անհրաժեշտ է դիտարկել որպես փաստական նյութ, եթե դրանց հավաստիությունը հերքող համոզիչ փաստարկներ չկան: Նա այս մոտեցումը համարում է առավել հիմնավոր, քան բանավոր պատմության ուսումնասիրության մեջ կիրառվող այն սկզբունքը, որը ենթադրում է զգուշավոր թերահավատություն ցուցաբերել յուրաքանչյուր վկայության նկատմամբ մինչև դրա բովանդակության անկախ հաստատումը⁵: Նման մոտեցումն առավել կիրառելի է հատկապես այն դեպքերում, երբ ուսումնասիրվում են անցյալի ողբերգական իրադարձությունները, բռնությունների դրսևորումները, միկրոպատմությունները, այնպիսի երևույթներ, որոնց գիտական ըմբռնումը պահանջում է խորքային վերլուծություն մարդկանց կյանքի, փորձառության և ընկալումների վրա թողած ազդեցության տեսանկյունից: Բռնությունների հիշողությունները վկաների գիտակցության մեջ ավելի կայուն են, քան առօրյա հիշողությունները, և կարող են վերականգնվել նույնիսկ նկարագրված իրադարձություններից տասնամյակներ անց: Այս առումով բանավոր պատմությունը հանդես է գալիս որպես արժեքավոր հավելում պատմական սկզբնաղբյուրներին՝ հարստացնելով դրանց վերլուծական ներուժը⁶:

Պատմական ակնարկ

1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեոնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում է ընդունում Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանի կազմից հանելու և Խորհրդային Հայաստանին միավորելու խնդրանքով դիմելու Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդներին և միջնորդելու ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ այդ հարցի դրական լուծման համար⁷: Այս որոշմանն Ադրբեջանում հաջորդեց հայկական ջարդերի ալիք: Հայերի և ադրբեջանցիների միջև առաջին խոշոր բախումը տեղի ունեցավ 1988 թ. փետրվարի 22-ին: Ի պատասխան ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշման՝ ադրբեջանցիների բազմահազարանոց ամբոխն Աղդամ քաղաքից շարժվեց

4 St' u Jehanne M. Gheith, Katherine R. Jolluck, "Introduction," in *Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 8-9; Glenn Whitman, *Dialogue with the Past: Engaging Students and Meeting Standards through Oral History* (Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2004), 23; Valerie Raleigh Yow, *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences*, 2nd ed. (Lanham: AltaMira Press, 2005), 6:

5 St' u Jan T. Gross, "New Approaches to Sources" in *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: Princeton University Press, 2001), 139-140:

6 St' u Jeffrey Veidlinger, "Conclusion," in *In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 281:

7 St' u *Մոկկրական Ղարաբաղ օրաթերթ* (Մոկկանակերտ), 21 փետրվարի 1988, 1:

դեպի Ստեփանակերտ: Ասկերանի մոտ ոստիկանության ստորաբաժանումներին և հայ բնակիչներին հաջողվեց կանգնեցնել զայրացած ամբոխին, սակայն բախման հետևանքով վիրավորվեցին տասնյակ հայեր, և զոհվեց երկու աղբրեջանցի⁸:

Փետրվարի 26-ից Բաքվից մոտ 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող արդյունաբերական Սումգայիթ քաղաքում սկիզբ առան հակահայկական ցույցեր: Սադրիչ ազդեցություն ունեցավ փետրվարի 27-ին ազգային հեռուստատեսությամբ և Բաքվի ռադիոյով ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական դատախազ Ալեքսանդր Կատուսևի ելույթը, որում հաղորդվում էր Ասկերանում տեղի ունեցած հայ-աղբրեջանական բախման հետևանքով երկու աղբրեջանցի զոհի մասին⁹: Փետրվարի 27-ի երեկոյան սկսվեցին բռնի գործողությունները քաղաքի հայ բնակչության նկատմամբ: Ջարդարարների հատուկ խմբերը ներխուժում էին նախապես նշանառված հայկական բնակարանները՝ իրականացնելով հայերի սպանություններ, խոշտանգումներ, ողջակիզումներ և բռնաբարություններ:

Փետրվարի 28-ի երեկոյան խորհրդային բանակային ստորաբաժանումները մտան Սումգայիթ՝ սկզբնապես չունենալով ջարդարարների հանդեպ զենք կիրառելու հրաման: Աղբրեջանական կողմից արձանագրվեցին հարձակումներ խորհրդային զինվորական ստորաբաժանումների վրա, որոնց հետևանքով վիրավորվեց 140 խորհրդային զինծառայող¹⁰: Միայն փետրվարի 29-ի երեկոյան բանակային ստորաբաժանումները դիմեցին վճռական գործողությունների, որոնց հետևանքով ջարդերը դադարեցին:

Սումգայիթյան ջարդերը լայն արձագանք գտան հայ իրականության մեջ՝ առաջին հերթին կապվելով 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց ցեղասպանության հետ¹¹: Դրանք դարձան 1988-1990 թթ. Աղբրեջանական ԽՍՀ-ում հայերի դեմ ուղղված զանգվածային և լայնածավալ հանցագործությունների շղթայի առաջին դրվագը: ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները համարժեք իրավական և քաղաքական գնահատական չտվեցին Սումգայիթի ջարդերին՝ դրանք ներկայացնելով և որակելով որպես հասարակության «խուլիգանական տարրերի» իրականացրած գործողություններ, զանգվածային անկարգություններ: Պաշտոնական նման խոսույթը դրսևորվեց նաև սումգայիթյան ջարդերի դատավարական գործընթացում, ինչի հետևանքով ջարդերի կազմակերպիչները չբացահայտվեցին և չպատժվեցին: Նման դիրքորոշումը և անպատժելության մթնոլորտը խթանեցին Աղբրեջանում հակահայկական բռնությունների հետագա ծավալումը և շարունակականությունը:

8 Տե՛ս Գրայր Սլուբաբյան, Սյուն Զոլյան, Ագասի Արշակյան, *Сумгаит... Геноцид... Гласность?* (Երևան: Общество Знание, 1989), 11:

9 Ասկերանի մոտ տեղի ունեցած փոխհրաձգության հետևանքով զոհվածներից առնվազն մեկը սպանվել է աղբրեջանցի ոստիկանի կողմից (տե՛ս Александр Василевский, «Туча в горах», *Аврора* 10 (1988): 12):

10 Տե՛ս Владимир Гуров, «Вооруженные силы СССР в армяно-азербайджанском (Карабахском) вооружённом конфликте (1988-1991 гг.),» *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* 14, no. 3 (2012): 110:

11 Տե՛ս Հարություն Մարության, *Հայ ինքնության պայկերագրությունը: Հայրոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Հարաբարության շարժումը* (Երևան, «Գիտություն», 2009), 126-133:

Ատելության խոսքն ու հայերի ապամարդկայնացումը Սումգայիթի ջարդերին նախորդած ժամանակահատվածում

Ցեղասպանագիտական ուսումնասիրություններում ապամարդկայնացումը դիտվում է որպես զանգվածային սպանությունների կամ էթնիկ բռնությունների ուղղված նախապատրաստական գործընթաց: Ապամարդկայնացման դեպքում մարդկանց մի խումբ մյուս խմբին ընկալում, դիտարկում կամ վերաբերվում է որպես «ոչ մարդ» կամ «ավելի քիչ մարդ»¹²: Նման պատկերացումն առավել հնարավոր է դարձնում բռնությունը: Ապամարդկայնացումը հնարավորություն է տալիս առավելություն ունեցող խմբերին (advantaged groups) «բարոյապես տարանջատվելու» առավելություն չունեցող խմբերից (disadvantaged group), օտարելու նրանց՝ նպաստելով միջխմբային ազդեցիկ գործողություններին¹³:

«Genocide Watch»-ի առաջարկած հայտնի մոդելում ապամարդկայնացումը ցեղասպանության տասը փուլերից չորրորդն է¹⁴: Ըստ Գ. Սթենթոնի՝ ապամարդկայնացման փուլում մի խումբը մերժում է մյուս խմբի անդամների մարդկայնությունը և նրանց նույնացնում կենդանիների, վնասատուների, միջատների, վիրուսների կամ հիվանդությունների հետ: Ապամարդկայնացումը «հաղթահարում» է մարդասպանության նկատմամբ սովորական հակակրանքը¹⁵: Այն բռնության «նախերգանքն է», դեռ ավելին՝ խթանում է բռնի գործողություններն իրագործման ժամանակ և արդարացնում կամ ժխտում է բռնությունն այն գործադրելուց հետո¹⁶:

Բանավոր պատմությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայերի դեմ ատելության խոսքը¹⁷ լայնորեն տարածված էր Սումգայիթի ջարդերին նախորդող շրջանում: Ականատես Ալեքսանդր Սարգսյանը¹⁸, խոսելով փետրվարի 28-ի հանրահավաքի մասին, վերհիշել է Սումգայիթի թատրոնի արտիստուհիներից մեկի խոսքերը.

12 Տե՛ս *The Routledge Handbook of Dehumanization*, edited by Maria Kronfelder (New York: Routledge, 2021), XVI:

13 Տե՛ս Emile Bruneau, Nour Kteily, “The Enemy as Animal: Symmetric Dehumanization during Asymmetric Warfare,” *PLoS ONE* 12 (7) (2017): 1:

14 Տե՛ս “The Ten Stages of Genocide by Dr. Gregory Stanton,” <https://www.genocidewatch.com/tenstages>, դիտվել է՝ 12.10.2025:

15 Տե՛ս նույն տեղում:

16 Տե՛ս Nick Haslam, “The Many Roles of Dehumanization in Genocide,” in *Confronting Humanity at its Worst: Social Psychological Perspectives on Genocide* (New York: Oxford University Press, 2019), 132:

17 «Ատելության խոսք» եզրույթի համապարփակ սահմանում չկա՝ պայմանավորված խոսքի ազատության իրավունքի և «ատելության խոսքի» սահմանազատման դժվարությամբ: Եվրախորհրդի Նախարարների խորհրդի 1997 թ. սահմանմամբ՝ «ատելության խոսքը» վերաբերում է այն բոլոր արտահայտություններին, որոնք տարածում, սաղորտ կամ խրախուսում են ռասայական ատելությունը, քսենոֆոբիան, հակասեմականությունը կամ ատելության այլ տեսակներ՝ հիմնված անհանդուրժողականության վրա (տե՛ս Council of Europe, “Committee of Ministers Recommendation 97 (20) of the Committee of Ministers to Member States on “Hate Speech” Adopted on 30 October 1997,” 107, https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-, դիտվել է՝ 12.10.2025):

18 Ծանոթյան տարեթիվը նշված չէ:

«....գլուխ կտրեցնք, գլուխ, արյուն թափեցնք: Մեր պապենական թշնամիները հայերն են»¹⁹: Նա նաև վկայել է, որ 1988 թ. փետրվարի 24-ին Ադրբեջանի հեռուստատեսությամբ ցուցադրված հաղորդման ժամանակ ադրբեջանցի մտավորականները հայերին անվանել են կապիկներ և ագռավներ²⁰: Վերապրող Ռոման Ղամբարյանը (ծնվ. 1954 թ.) պատմել է, որ ջարդերի ժամանակ իրենց տուն ներխուժել փորձող ջարդարարները դիմել են իրենց «հեռացնք այստեղից, հայ չներ» արտահայտությամբ²¹:

Հայերի նկատմամբ էթնիկ ատելության քարոզչությամբ աչքի են ընկել հատկապես Կապանի շրջանից Սումգայիթ տեղափոխված ադրբեջանցիները, որոնց ներկայությունն անմիջական կապ ունի սումգայիթյան ջարդերի կազմակերպական գործընթացի հետ: Համբարձում Գալստյանը²² իր հոդվածում փաստում է, որ 1988 թ. փետրվարի 15-25-ն ընկած ժամանակահատվածում Մեղրիի և Կապանի շրջաններից հարյուրավոր ադրբեջանցիներ կազմակերպված ձևով տեղափոխվել են Ադրբեջան²³: Հեղինակի տրամադրության տակ եղած նյութերից պարզվել է, որ Հայաստանից ժամանած ադրբեջանցիների ճնշող մեծամասնությանը հանրապետության ղեկավարությունը տեղավորել է Սումգայիթ քաղաքում, և հենց նրանք էլ դարձել են ջարդերի հիմնական հրահրողներն ու իրականացնողները²⁴: Այս առումով հատկանշական է 1988 թ. Բաքվի քաղկոմի առաջին քարտուղար Ֆուադ Մուսաևի վկայությունը, որը մեջբերված է Զարդուշտ Ալիզադեի²⁵ հուշագրությունում: Ֆ. Մուսաևը մասնավորապես նշել է. «Փետրվարի կեսերից Հայաստանից հարյուրավոր փախստականներ սկսեցին ժամանել Բաքու: Նրանք տեղաբաշխվեցին Ապշերոնի թերակղզու այն ավաններում, որոնք բնակեցված էին Հայաստանից եկած վերաբնակիչներով²⁶: Առավոտյան ավտոբուսներ ուղարկվեցին այնտեղ, փախստականներն ուղևորվեցին քաղաք, բայց նրանք գնացին բողոքելու ոչ թե Կենտրոնական կոմիտե, Նախարարների խորհուրդ և այլ մարմիններ, այլ բանվորական և ուսանողական հանրակացարաններ: Հայաստանում հայերի կողմից ճնշումների ու վիրավորանքների մասին նրանց պատմությունները մեծապես գրգռեցին ամբոլիին: Ավտոբուսները տրամադրել էր Ապշերոնի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ջոհրաբ Մամեդովը, ով ինքը Հայաստանից վերաբնակեցված էր, Հեյդար Ալիևի կադրերից: Ես հասկացա, որ գործը տանում է դեպի ջարդ, և հրա-

19 Ալեքսանդր Սարգսյան, *Հին ու նոր վերքեր* (Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2013), 11-12:

20 Տե՛ս նույն տեղում, 5:

21 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, Книга первая*, отв. ред. Самвел Шахмурадян (Ереван: Армянский Фонд Культуры, 1989), 203:

22 Պատմաբան, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ, 1990-1992 թթ.՝ Երևանի քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ:

23 Տե՛ս Համբարձում Գալստյան, *Հողվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ*, կազմող՝ Հարություն Մարության (Երևան, «Նոյյան տապան» հրատ., 2002), 446:

24 Տե՛ս նույն տեղում:

25 Ադրբեջանի 1988-1989 թթ. հասարակական-քաղաքական կյանքի ակտիվիստներից, «Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ» կուսակցության համահիմնադիր:

26 Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը 1948-1953 թթ. Խորհրդային Հայաստանից Ադրբեջանում վերաբնակեցված ադրբեջանցիների մասին է:

մայեցի փակել այս գյուղերից դեպի քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները: Հրամանը կատարվեց: Ավտոբուսները շարժվեցին դեպի Սումգայիթ՝ քիմիկոսների քաղաք՝ Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա: Փետրվարի 26-ին այնտեղ սկսվեց ջարդը»²⁷: Հետագոտող Արսեն Հակոբյանի կարծիքով՝ Կապանի ադրբեջանցիների թեման ուներ հստակ գաղափարախոսական և քաղաքական նպատակ, այն է՝ Սումգայիթի հայ բնակչության ջարդերից առաջ Կապանի՝ որպես Ղարաբաղյան շարժման քաղաքական հակակշռի ներկայացումը: Կապանի ադրբեջանցիներից «փախստականներ կերտելու միջոցով» այն վերածվեց նաև «երևակայական բռնության» օջախի՝ հանդես գալով որպես հակակշիռ Սումգայիթի ջարդերին²⁸:

Հայաստանի Կապանի շրջանից Սումգայիթ տեղափոխված ադրբեջանցիները ջարդերին նախորդած հանրահավաքների ժամանակ պատմել են Կապանում ադրբեջանցիների նկատմամբ իբրև թե գործադրված բռնությունների մասին²⁹: Ականատեսների վկայությամբ՝ հանրահավաքների ժամանակ նման պատմություններից հետո հայերի դեմ հնչող հիմնական կարգախոսներն էին՝ «Մահ հայերին», «Վռնդել հայերին ադրբեջանական հողերից», «Հայեր, հեռացե՛ք», «Սպանել հայերին», «Այրել հայերին», «Հայերն այստեղ չեն ապրի, այստեղ հայերին տեղ չկա», «Ողջո՛յն Ադրբեջան» և «Ողջո՛յն ադրբեջանցի սումգայիթցիներ»³⁰:

Սումգայիթի ջարդերից առաջ Կապանի ադրբեջանցիների սադրիչ դերակատարման մասին տեղեկություններ են պահպանվել ականատես վերապրողների վկայություններում: Իվան (Վանիկ) Վանյանը (ծնվ. 1940 թ.) պատմել է. «Ես միանշանակ վստահ եմ, որ սումգայիթյան ցեղասպանությունը կազմակերպված էր: Նախորդ օրը քաղաքում այս մասին շատ էին խոսում: Աշխատանքի ժամանակ խոսակցություններ լսեցի, որ մի քանի հարյուր ադրբեջանցիներ Կապանից եկել են Ապշերոն, որի առաջին քարտուղարը Կապանից էր: Հարցին, թե ինչու են եկել, նրանք պատասխանեցին, թե իբր հայերն են վռնդել: Նրանց երկու ավտոբուսով ուղարկել են Սումգայիթ: Նրանք հասան քաղկոմիտե, առաջին քարտուղար Մուսլիմգադեն դուրս եկավ նրանց մոտ և հարցրեց, թե ինչ են ուզում:Նրանք Մուսլիմգադենին ասացին, որ ուզում են հանրահավաքներ կազմակերպել և հայտարարել, որ Ղարաբաղը պատկանում է ադրբեջանցիներին, և իրենք չեն հրաժարվի դրանից:Նրանք խաբելով իրենց ետևից տարան երիտասարդների, ուղղակի փող տվեցին նրանց, Ադրբեջանի դրոշը

27 Зардушт Ализаде, “Азербайджанская элита и массы в период распада СССР (Статья-мемуары о бурном времени),” https://web.archive.org/web/20131030014402/http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_0055.htm, դիտվել է՝ 12.10.2025:

28 Տե՛ս Արսեն Հակոբյան, ««Ղափանի դեպքերի» առասպելը նախասումգայիթյան, սումգայիթյան և հետսումգայիթյան զարգացումներում», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 2 (2024), 63-95:

29 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 103-104, 154, 186, 384: Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1159, ց. 8, գ. 12, թ. 18:

30 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 103, 186, 225, 227, 294, 312, 386, 399, 417; *Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, Книга вторая* (Երևան: Центр общественных связей и информации аппарата президента РА, 2015), 7, 30, 55, 67, 71, 103, 108, 109, 111, 112, 113, 118, 130, 146, 156; ՀԱԱ, ֆ. 1159, ց. 8, գ. 12, թթ. 18, 20, 26, 31; *Сумгаит. Говорят свидетели-азербайджанцы* (Երևան: Центр общественных связей и информации аппарата президента РА, 2018), 16, 29, 41, 55:

տվեցին և սկսեցին հանրահավաքներ ու ցույցեր կազմակերպել ամբողջ քաղաքում: Հետո սկսվեց ցեղասպանությունը: Ամեն ինչ նախապես պատրաստված էր»³¹:

Սումգայիթի նախկին բնակիչներից Ա. Ղ.-ն (ծնվ. 1973 թ.) հարցազրույցի ժամանակ նշել է իր՝ ազգությամբ լեզգի ուսուցչուհու մասին, ով պատմել է Կապանից վերափոխվող տեսքով մի քանի աղբրեջանցի սաղիքիների մասին: Վերջիններս հայտարարում էին, որ հայերը Կապանում սպանել են աղբրեջանցիների, իրենք մի կերպ են փրկվել, մինչդեռ Սումգայիթում հայերն ապրում են բարեկեցիկ կյանքով³²: Ազգությամբ վրացի Կոնստանտին Պխակադձեն (ծնվ. 1957 թ.) փետրվարի 26-ին անձամբ ներկա է եղել Սումգայիթի Լենինի անվան հրապարակում կազմակերպված հանրահավաքին: Վերջինս պատմել է. «Ելույթ ունեցողների մեջ առանձնացրի մեկին, որին ինձ համար պայմանականորեն կոչում էի Առաջնորդ: Նա ելույթ էր ունենում աղբրեջաներեն: Ելույթի իմաստը հետևյալն էր. «Մոտովմաններ, ես եկել եմ Կապանից, ինձ հետ եկել են իմ հայրենակիցները: Կապանում սպանվել են կնոջս եղբայրը, կնոջս հայրը, մայրս և իմ ընկերներից ու հարազատներից մի քանիսը»: Նա այնտեղ էլի ինչ-որ բան թվարկեց.... Նա ասում էր. «Ընկերներ, մենք մնացել ենք առանց տան, առանց տանիքի»: Նրա ելույթներից կարելի էր անել հետևյալ եզրակացությունը՝ վռնդել հայերին աղբրեջանական հողից, որպեսզի ազատվեն բնակարաններ»³³: Պխակադձեի հաղորդմամբ՝ հաջորդ օրը՝ փետրվարի 27-ին՝ հանրահավաքի ժամանակ, նույն աղբրեջանցին ելույթ է ունեցել՝ այս անգամ հայտարարելով, որ Կապանում հայերը ներխուժել են աղբրեջանցի աղջիկների հանրակացարան, բռնաբարել աղջիկներին և կտրել նրանց կրծքերը: Պխակադձեն այդ տեղեկություններն արժանահավատ չի համարել, քանի որ, ըստ նրա, անբարո կանանց կրծքերը կտրելը «մաքուր մոտովմանական տարրերակ է»³⁴: Այդ օրը Կապանից եկած աղբրեջանցին իր ելույթն ավարտել էր «վռնդել հայերին աղբրեջանական հողերից», «մահ հայերին» կոչելով: Նրա ելույթում հնչել է նաև «արյուն՝ արյան դիմաց» արտահայտությունը³⁵:

Ակնատես Լյուդմիլա Գրիգորյան (ծնվ. 1959 թ.), ով նույնպես ներկա է եղել փետրվարի 27-ի հանրահավաքին, վերհիշել է, որ հրապարակում «բարձրախոսներով հայտարարում էին, թե ինչ էր կատարվում այդ օրերին Կապանում, թե ինչպես են վերջերս ինչ-որ մի շրջան գնացող ավտոբուսից դուրս նետել փոքրիկ աղբրեջանցի երեխայի»³⁶: Այա մի կին, որը ներկայացել է որպես Կապանի բնակչուհի, հայտարարել է, որ հայերը կտրել են իր աղջիկների կրծքերը, և կոչ արել վրեժխնդիր լինելու նրանց համար. «Դա բավական էր: Հրապարակում գտնվողների մի մասը ճիշերով վազեց

31 *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 22-23.

32 Ա. Ղ., բնակվող պատմության հարցազրույց, 2024 թ. փետրվարի 11, Երասխ գյուղ. հարցազրույցավարներ՝ Շուշան Խաչատրյան և Գայանե Հովհաննիսյան, տպագրված բնակվող պատմություն, հետազոտական ծրագիր № 22YR-6A033, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, Հայաստան:

33 *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 101.

34 Նույն տեղում, 103:

35 Տե՛ս նույն տեղում:

36 Նույն տեղում, 185:

դեպի գործարանները, որտեղ սկսվում է Լենինի փողոցը»³⁷: Լյուդմիլա Գրիգորյանն ասել է, որ իրենց տունը ներխուժած ադրբեջանցիների մեջ եղել են Հայաստանից եկած ադրբեջանցիներ, որոնք շատ լավ տիրապետում էին հայերենին³⁸:

Սումգայիթ տեղափոխված ադրբեջանցիների՝ Խորհրդային Հայաստանում իրենց նկատմամբ իբրև թե գործադրված բռնությունների մասին պատումների համատեքստում հատկանշական է Բորիս Համբարձումյանի (ծնվ. 1953 թ.) վկայությունը: Վերջինս վերհիշում է Կապանի շրջանի Ձագեձոր գյուղից Իսմայիլ անունով մի ադրբեջանցու պատմությունը, որը, հայրենակիցներից լսելով իր կնոջ գերեզմանի պղծման լուրը, անձամբ այցելել է Հայաստան՝ ստուգելու դրա հավաստիությունը: Տեղում համոզվելով, որ գերեզմանը պահպանվել է, և վանդալիզմի որևէ դրսևորում չի արձանագրվել, նա հրապարակայնորեն արտահայտել է իր վրդովմունքը և բարձրաձայնել իր մտադրությունը՝ պատժելու Ադրբեջանում նման կեղծ ու սադրիչ լուրեր տարածողներին³⁹:

Այսպիսով՝ Սումգայիթի ջարդերը վերապրած ականատեսների վկայություններից պարզ է դառնում, որ Հայաստանի Կապանի շրջանից Սումգայիթ տեղափոխված ադրբեջանցիները Կապանում իրենց նկատմամբ իբրև թե գործադրված բռնությունների վերաբերյալ կեղծ լուրերով սերմանել են էթնիկ ատելություն քաղաքի հայ բնակչության նկատմամբ:

Ջարդերի նախապատրաստական աշխատանքները. հայերի բնակչության վայրերի ցուցակների կազմումը

ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանությունների կողմից սումգայիթյան ջարդերը ներկայացվեցին և որակվեցին որպես «մի խումբ խուլիգանական տարրերի իրագործած զանգվածային անկարգություններ»⁴⁰: Խորհրդային Միության կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988 թ. հուլիսի 18-ի նիստում, պատասխանելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, Խորհրդային Հայաստանի գրողների միության վարչության նախագահ Վարդգես Պետրոսյանին, հայտարարեց. «Սումգայիթում վայրագություններ են կատարել հասարակության թափափուկները: Պարզվել է, թե ովքեր են դրանք: Ցեղասպանությունը որևէ ժողովրդի կամ փոքրամասնության նկատմամբ գիտակցաբար վարվող ոչնչացման քաղաքականություն է: Ինչո՞ւ եք Դուք ուզում հանցագործների արարքը վերագրել ամբողջ Ադրբեջանին: Ի՞նչ ցեղասպանության մասին կարելի է խոսել»⁴¹: Այսպիսով՝ Գորբաչովը մերժում էր

37 Նույն տեղում:

38 Տե՛ս նույն տեղում, 154:

39 Բորիս Համբարձումյան, բանավոր պատմության հարցազրույց, 2024 թ. հուլիսի 30, Լեոնաձոր գյուղ. հարցազրույցավարներ՝ Հայկ Հակոբյան, Շուշան Խաչատրյան, տեսագրություն 6 մասից (տեսանյութ № 1066), հետազոտական ծրագիր № 22YR-6A033, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, Հայաստան:

40 “Сообщение,” *Известия* (Москва), 1 марта 1988, 2.

41 «ՄՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը», *Գրական թերթ* շաբաթաթերթ, 22 հուլիսի 1988, 1:

ջարդերի ցեղասպանական բնույթի որակումները՝ շեշտադրելով դրա համար անհրաժեշտ նախապես կազմակերպված և ծրագրված գործողությունների բացակայությունը:

Սումգայիթի ջարդերի ականատեսների և վերապրածների վկայություններում պահպանվել են տեղեկություններ ջարդերին նախորդած շրջանում որոշակի նախապատրաստական աշխատանքների վերաբերյալ: Վկայություններում ուրվագծվում են նաև այդ աշխատանքների հիմնական ուղղությունները: Դրանցից առաջինը քաղաքի հայերի բնակության վայրերի ցուցակների կազմումն էր: Իվան (Վանիկ) Վանյանը, որը ջարդերից հետո երեք ամիս ապրել է Սումգայիթում, հաղորդում է, որ նախապես պատրաստվել էր հայերի բնակության հասցեների ցուցակը, և այդ մասին իրեն պատմել են Սումգայիթի աղբրեջանցիները⁴²: Ականատեսներից ոմանք վկայել են ջարդերից առաջ իրենց բնակարաններ տնային կառավարչության աշխատակիցների այցերի մասին: Մասնավորապես Վրեժ Հայրյանը (ծնվ. 1964 թ.) վերհիշում է. «Մի օր ես տուն եկա՝ ճաշելու: Դուռը թակեցին, մայրս (նա հիվանդ է, թոշակառու) դուռը բացեց, ես էլ նստած ճաշում էի: Մի երիտասարդ տղա, կարծես փոքր-ինչ ամաչելով, հարցնում է. «Ձեր ծխնելույզն աշխատո՞ւմ է, թե՞ ոչ. ես տնային կառավարչությունից եմ, ստուգում ենք»: Մայրս ասաց. «Այո՛, աշխատում է, բայց ի՞նչ է պատահել»: Նա ասում է. «Ոչինչ: Ասե՛ք Ձեր ազգանունը, անունը, հասցեն, և վերջ»:Արդեն դեպքերից հետո բազմաթիվ հայեր ակումբում կիսվեցին միմյանց հետ, և պարզվեց, որ իրենց մոտ էլ են եկել, պարզել, հարցրել: Կային մարդիկ, ովքեր բնակարանային գրասենյակներում տեսել էին պատրաստի ցուցակներ»⁴³: Լուսիկ Հարությունյանը (ծնվ. 1952 թ.), խոսելով ջարդերի նախապես կազմակերպված լինելու հարցի շուրջ, նույնպես վկայել է քաղաքի հայերի բնակության վայրերի ցուցակների կազմման մասին: Ըստ նրա՝ այցերը հիմնականում իրականացվել են աշխատավարձից բնակարանի վարձավճարի պլանային նվազեցման պատրվակով: Նրա վկայությամբ՝ ջարդերից 10-15 օր առաջ որպես տնային կառավարչության աշխատակից ներկայացած երիտասարդը հայտնել է, թե իբր աշխատավարձի վարձավճարների առաջիկա պահումների առնչությամբ կազմում են վարձակալների ցուցակներ: Լուսիկը տվել է իր ամուսնու ազգանունը և տան հասցեն⁴⁴: Նույն պատճառաբանությամբ տնային կառավարչության աշխատակիցներն այցելել են նաև այլ հայերի բնակարաններ⁴⁵: Այսպես՝ Դանիելյան Յուրին (ծնվ. 1930 թ.) հիշում է. «Ջարդերից մեկուկես ամիս առաջ մեր տուն եկան երկու երիտասարդ՝ ցուցակը ձեռքներին: Նրանք գրանցեցին ընտանիքի բոլոր անդամներին՝ ասելով, որ դա անհրաժեշտ է ընտրությունների համար: Մենք նրանց կասկածեցինք միայն գողության առումով: Այդ տղաների գնալուց հետո մենք հարևաններին հարցրինք՝ արդյոք այս տղաները գնացել են իրենց տներ: Պարզվեց, որ աղբրեջանցիների մոտ ոչ ոք չի գնացել ու չի գրանցել, իսկ ահա բոլոր հայերին գրանցել էին: Բայց ոչ

42 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 23:

43 Նույն տեղում, 26:

44 Տե՛ս նույն տեղում, 69:

45 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1159, ց. 8, գ. 12, թ. 35:

մի ընտրություն ոչ եղել էր և ոչ էլ նախատեսված էր: Արդյոք սա հարձակման մանրակրկիտ պատրաստության փա՛ստ չէ»⁴⁶:

Ականատես Էլմիրա Բարսեղյանը (ծնվ. 1939 թ.) վկայում է. «Ես ինքս լսել եմ, թե ինչպես է թիվ 2 տնային կառավարչության անձնագրային բաժնի աշխատակից Արևհատը պատմում, որ փետրվարի 28-ին՝ կիրակի, իրեն կանչել են աշխատանքի, և իր ղեկավարը հանձնարարել է գրել այդ տարածքում ապրող հայերի հասցեներն ու անունները: Նա դա կատարել է և տվել է ցուցակները: Հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ»⁴⁷: Վերապրող Վլադիմիր Բալույանը (ծնվ. 1958 թ.) հիշում է, որ ջարդարարներն ունեին հայերի բնակության հասցեների ցուցակը և, ըստ դրա, ներխուժում էին բնակարաններ. «Ես անձամբ տեսել եմ, թե ինչպես էր նրանցից մեկը նման ցուցակով առջևից քայլում և կարդում՝ ահա այսինչ մուտքի այսինչ հարկում հայ է ապրում: Այնուհետև բաժանվում էին մուտքերով, օրինակ՝ իմանալով, որ երկրորդ հարկում հայկական բնակարան կա, այնտեղ ուղարկում էին 20-25-հոգանոց խումբ»⁴⁸:

Այսպիսով՝ ականատեսների վկայությունները փաստում են, որ Սումգայիթի ջարդերին նախորդած շրջանում տարբեր պատրվակներով (աշխատավարձից բնակարանի վարձավճարի պլանային նվազեցում, տնային կառավարչությունների «ստուգացրեք») իրականացվել է քաղաքի հայերի բնակության վայրերի ցուցակների կազմումը: Այդ ցուցակները ջարդերի ժամանակ օգտագործվել են հայերի բնակարանները հեշտությամբ հայտնաբերելու և հարձակումներ իրականացնելու համար:

Հատուկ պայմանանշանների կիրառումը սումգայիթյան ջարդերի ժամանակ

Սումգայիթյան ջարդերի մասին բանավոր պատմությունների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ այդ օրերին ադրբեջանցիները կիրառել են հատուկ պայմանանշաններ, որոնցից է, օրինակ, ադրբեջանական բնակարաններում լույսը միացրած թողնելը: Ալեքսանդր Ավագյանը (ծնվ. 1959 թ.) իր վկայությունում նշել է. «Նրանք [ադրբեջանցիները – Գ. Հ.] օգտագործել են գաղտնաբառերի տեսակներ. երբ փոքրինչ մթնում էր, ադրբեջանական բնակարաններում միացնում էին լույսերը»⁴⁹: Ռոման Ղամբարյանը (ծնվ. 1954 թ.) վերհիշում է, որ իրենց տան վրա հարձակման ժամանակ իրենք անջատել էին լույսը. «Պարզվում է՝ նրանց [ադրբեջանցիների – Գ. Հ.] ազդանշանը հակառակն է եղել՝ լույսը վառելը: Սա նշանակում էր, որ այս տներում ադրբեջանցիներ են ապրում: Մենք, իհարկե, դա չգիտեինք և մտածում էինք, որ եթե լույս տեսնեն, կգան բնակարան»⁵⁰: Զինաիդա Հակոբյանը (ծնվ. 1937 թ.) պատմում է, որ հարևան ադրբեջանցիներն իրենց խորհուրդ էին տվել միացնելու բնակարանի լույսը, որպեսզի ջարդարարները կարծեն, որ այնտեղ ադրբեջանցիներ էին ապրում⁵¹:

46 *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 46.

47 Նույն տեղում, 113-114:

48 Նույն տեղում, 52:

49 Նույն տեղում, 42:

50 *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 199.

51 Տե՛ս նույն տեղում, 264:

Ադրբեջանական հաջորդ պայմանական նշանը մեքենաների ազդանշանների միացումն էր: Այս պայմանանշանը կապված էր ճանապարհներին հայերին պատկանող ավտոմեքենաները կանգնեցնելու և նրանց բռնության ենթարկելու հետ: Արկադի Ավանեսյանը (ծնվ. 1936 թ.) վերհիշում է. «Կարող եմ ասել, որ ադրբեջանցիների գործողությունները նախապես ծրագրված էին: Մեքենաները, որոնց մեջ նստած էին ադրբեջանցիներ, փողոցներով շրջում էին ազդանշանով, և այդ մեքենաներին ջարդարարները թողնում էին անցնել»⁵²: Վլադիմիր Բալումյանը, խոսելով ջարդերի նախապատրաստական աշխատանքների մասին, պատմում է. «Նրանք ընդհանրապես տարբեր նշաններ էին մտածել: Օրինակ՝ նրանք կանգնում էին ճանապարհներին ու կանգնեցնում մեքենաները: Եթե դեկին հայ էր լինում, հանում էին նրան մեքենայից, ծեծում, սպանում, եթե ադրբեջանցի էր, բացատրում էին, որ քաղաքում պետք է շրջել ազդանշանով, հակառակ դեպքում կարող են մտածել, որ դեկին հայ է: Նաև ձեռք էին բարձրացնում. նման նշան ևս կար»⁵³: Ավտոմեքենաների ազդանշանների մասին վկայել է նաև Ալեքսանդր Ավագյանը: Վերջինս նշում է, որ «մարդատար մեքենաների վարորդները երեք անգամ ազդանշան են տվել կամ ձեռքն են պարզել մեքենայի պատուհանից»⁵⁴:

Կարինա Դանիելյանը, ով աշխատում էր Սումգայիթի պոլիմերային գործարանում, պատմում է, որ իրեն փետրվարի 27-ին աշխատավայրից ուղարկել են տուն. «Հենց դուրս եկանք գործարանի տարածքից, նկատեցի, որ վարորդն սկսեց ազդանշան տալ. ձեռքը հանեց պատուհանից ու սկսեց թափահարել: Ես հասկացա, որ սա պայմանական նշան էր, քանի որ ջարդարարները ձեռք չտվեցին մեր մեքենային: Նրանք կանգնել էին ճանապարհներին՝ զինված բահերով, երկաթե լինգերով ու քարերով»⁵⁵: Իրինա Գուրգենի Մելքումյանը (ծնվ. 1960 թ.), որի ընտանիքի հինգ անդամներ զոհվել են ջարդերի ժամանակ, ևս հաստատում է, որ ադրբեջանցիների հատուկ պայմանանշաններից էր ձեռքը մեքենայից հանելն ու ազդանշան տալը⁵⁶: Վանյա Բազյանը (ծնվ. 1940 թ.), ով փետրվարի 29-ին ադրբեջանցու անվան ներքո գործուղումից վերադարձել էր Սումգայիթ, պատմում է. ««Կովկաս» խանութի մոտ չհասած՝ վարորդն սկսեց ձեռքը թափահարել: Եվ ահա բոլորն սկսեցին թափահարել: Ես, նրանց մեջ նստած, նույնպես սկսեցի թափահարել: Ես հասկացա՝ դա նշան է, որ մեր մեջ հայեր չկան»⁵⁷:

Էլմիրա Բարսեղյանի վկայությամբ՝ փետրվարի 29-ին աղջկան հյուր գնալիս կանգառում հանդիպել է մոտ 60 տարեկան կարճահասակ մի տղամարդու, ով հրապարակայնորեն կոչ էր անում սպանելու հայերին: Վերջինս իր քարոզչությունը շարունակել է նաև երթուղային ավտոբուսում: Կանանց այն հարցին, թե ինչպես պետք է տարբերել հայերին, տղամարդը պատասխանել է, որ կան հատուկ «գաղտնաբառեր». «Առաջին, – ասել է նա, – պետք է ունենալ անձնագիր: Երկրորդ՝ նրանք, ովքեր մեքենայով

52 *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 51.

53 Նույն տեղում, 52:

54 Նույն տեղում, 42:

55 Նույն տեղում, 71:

56 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 403:

57 Նույն տեղում, 221-222:

են, պետք է միացնեն լապտերիկները և մեկ ազդանշանին պատասխանեն երեք ազդանշանով: Երրորդ՝ հային ադրբեջանցուց կարելի է տարբերել «ֆընդըխ»⁵⁸ (ընկույզ) բառի արտասանությամբ. հայերն արտասանում են «փընդըխ»⁵⁹, իսկ ադրբեջանցիները՝ «ֆընդըխ»⁶⁰:

Այսպիսով՝ վերապրածների պատմություններից պարզ է դառնում, որ Սումգայիթի ջարդերի ընթացքում քաղաքի հայ բնակիչներին հայտնաբերելու նպատակով կիրառվել են նախապես սահմանված հատուկ պայմանանշաններ:

Հանցագործության գործիքների պատրաստումը, ոգելից խմիչքների և հոգեմետ նյութերի բաժանումը

Սումգայիթի ջարդերի նախապատրաստական աշխատանքների մասին փաստում են նաև նախապես հանցագործության գործիքների պատրաստումը, ջարդարարների շրջանում ոգելից խմիչքների և հոգեմետ նյութերի բաժանումը: Վրացի Կոնստանտին Փխակադձեն, լինելով հրապարակում՝ հայերի տարհանման կետի մոտ, խորհրդային բանակի զինվորներից հետաքրքրվել էր. «Տղաներ, ինչո՞ւ եք դուք զրահաբաճկոնով: Նրանք ինձ ասացին, որ հավաքել են մեծ քանակությամբ զենք և նույնիսկ երեք հրացան՝ «գաղտնի» գրառմամբ»⁶¹: Վրեժ Հայրյանը պատմում է. «....միայն մեկ խումբ չէր, որ սկսեց տներ կողոպտել ինչ-որ տեղ մի վայրում: Նման խմբեր եղել են քաղաքի շատ շրջաններում և սկսել են անմիջապես միաժամանակ:Բացի այդ՝ նրանք զինված էին, շատերը՝ ամրաններով, կացիններով, դանակներով, և նույնիսկ հրազեն ունեին»⁶²: Ալեքսանդր Ավագյանի վկայությամբ՝ ջարդարարների հիմնական զինատեսակներն էին խոհանոցային դանակները, ամրանները՝ 50-60 սմ երկարությամբ, տարբեր կազմաձևերով լինգերը, կացինները⁶³:

Ազգությամբ հույն Պանտելեյ Մելիքովը (ծնվ. 1968 թ.), ով 1988 թ. որպես զինծառայող Սումգայիթում էր, հիշում է. «Նրանք [ջարդարարները – Գ. Հ.] ունեին նույն զենքերը, ինչ մենք՝ գնդացիր, հրացան, ինչպես նաև որսորդական հրացան, ինքնաշեն զենք: Նրանք նման չէին ամբոխի, նրանց գործողություններում կազմակերպվածություն կար»⁶⁴: Ըստ Գումաշ Հարությունյանի (ծնվ. 1929 թ.)՝ ջարդարարների մեծ մասը 30-35 տարեկան տղամարդիկ էին: Նրանց շարքերում կային նաև դեռահասներ, որոնք «իրենց ակտիվությամբ հետ չէին մնում մեծերից»⁶⁵:

58 Ռուսերեն բնագրում՝ «фндых»:

59 Ռուսերեն բնագրում՝ «пндых»:

60 Ռուսերեն բնագրում՝ «фндых»: *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 112.

61 *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 110.

62 *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 27.

63 Տե՛ս նույն տեղում, 42:

64 Նույն տեղում, 47:

65 Նույն տեղում, 132:

Իրինա Վահրամովան⁶⁶ պատմում է, որ ջարդարարների ձեռքին եղել են դանակներ, կացիններ, երկաթե ձողեր, փայտեր⁶⁷: Էլմիրա Բարսեղյանը հիշում է. «....երբ ապրում էինք Նաստսի գյուղի⁶⁸ գորամասում, մեզ մոտ եկավ խողովակագլանման գործարանի ներկայացուցիչը և համոզեց մարտի 9-ին վերադառնալ աշխատանքի: Ես հարցրի այդ մարդուն. «Ո՞ր էիք դուք, երբ հայերին ծեծում էին երկաթե ամրաններով, և ընդհանրապես ինչպե՞ս են այդ ամրանները հասել ջարդարարներին»: Նա ասաց, որ ամրանները բաժանել են կոմերիտականներին, որպեսզի նրանք պաշտպանեն հայ բնակչությանը: Իր խոսքերը հաստատելու համար նա կանչեց միջին տարիքի մի տղամարդու, որն այդ օրերին ապրում էր մեզ հետ Նաստսիում.... Այս մարդն ասաց, որ, իրոք, ամրանները բաժանել են կոմերիտականներին՝ պաշտպանելու համար: Բայց ով է դրանք պատրաստել և ում հանձնարարությամբ՝ նա չկարողացավ ասել: Ոչ մի կոմերիտական այդ օրերին հայ բնակչությանը չէր պաշտպանում....»⁶⁹: Հատկանշական է, որ նախքան ջարդերը Սումգայիթում պատրաստված գործիքների մասին հիշատակվում է նաև Սումգայիթի քաղաքային կուսկոմի 1988 թ. մայիսի 10-ի նիստում: Այն դատապարտել է քաղաքի խողովակագլանվածքային գործարանի ղեկավարությանը և աշխատակազմերին այն բանի համար, որ «նրանք ծանր իրավիճակների օրերին գործարանի արտադրամասերում պատրաստել են կացիններ, դանակներ և այլ իրեր, որոնք կարող էին օգտագործվել խուլիգանական տարրերի կողմից»⁷⁰:

Ակնատեսներից ոմանք վկայում են նաև ջարդարարներին բաժանված հոգեմետ ազդեցության նյութերի մասին: Մասնավորապես Իրինա Աղայանը (ծնվ. 1965 թ.) տեսել է ջարդարարների առջևից գնացող մի մեքենա, որում նստած մարդիկ ամբոխին բաժանում էին հարեր և թմրանյութ⁷¹: Ջարդարարներին անձամբ տեսած Անժելա Եղանյանը⁷² և Վալենտինա Շագայանցը (ծնվ. 1962 թ.) վկայում են, որ նրանց բնութագրական էր թմրանյութի ազդեցության տակ գտնվողների վարքը⁷³: Կարինե (Կարինա) Գրիգորյանն (ծնվ. 1964 թ.) նշում է, որ իրենց բնակարան ներխուժածները թմրանյութ էին ծամում⁷⁴: Ռոման Ղամբարյանը (ծնվ. 1954 թ.) պատմում է, որ ջարդերից հետո իմացել է, որ ավտոկայարանի մոտ ամբոխին անվճար օղի և թմրանյութ են բաժանել⁷⁵: Յուրի Մուսաելյանի (ծնվ. 1953 թ.) վկայությամբ՝ ջարդերի օրերին Նարիմանովի փողոցում՝ քաղկոմի հարևանությամբ, նկատվել է բեռնատար մեքենա: Մեքենայից բեռնաթափել են օղիով լի արկղեր: Մեքենայի թափքում եղել է 2, իսկ ներքևում՝ 15-20

66 Ծննդյան տարեթիվը նշված չէ:

67 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 55:

68 Նաստսի – գյուղ Սումգայիթ քաղաքի վարչական կազմում, այժմ կոչվում է Հաջի Զեյնալարդին:

69 *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 114.

70 “Сумгаит: выдержки из публикаций в прессе,” https://karabakhrecords.info/publication_citations_pressa.html, դիտվել է՝ 12.10.2025:

71 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 89:

72 Ծննդյան տարեթիվը նշված չէ:

73 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 85, *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 89:

74 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 131:

75 Տե՛ս նույն տեղում, 204:

մարդ: Անմիջապես մեքենայի կողքին մի մարդ բաժանել է թմրանյութի փաթեթներ⁷⁶:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ, ականատեսների վկայությունների համաձայն, Սումգայիթի հայ բնակչության ջարդերն իրականացնողները նախապես ունեցել են հանցագործության կատարման համար անհրաժեշտ տարբեր տեսակի գործիքներ, իսկ ջարդերի օրերին նրանց տրամադրվել են հոգեմետ նյութեր և ոգելից խմիչքներ՝ ագրեսիվ վարքագծի խթանման նպատակով:

Ոստիկանության և շտապօգնության հանցավոր անգործությունը/մասնակցությունը ջարդերին

Սումգայիթի ջարդերի ականատեսների վկայությունները թույլ են տալիս բացահայտել որոշակի օրինաչափություններ ջարդերի օրերին քաղաքի ոստիկանական և շտապ բուժօգնության ծառայության գործողությունների առումով: Ականատես Իվան Վանյանը նշում է, որ ջարդարարների առաջին հարձակումից հետո զանգահարել է ոստիկանություն, որտեղից պատասխանել են. «Մենք ամեն ինչ գիտենք: Մի փորձեք նրանց դիմադրել»⁷⁷: Պանտելեյ Մելիքովը պատմում է. «Ոստիկանությունը չէր միջամտում.... Շատ ոստիկաններ քայլում էին ամբոխի հետ. դա ես անձամբ եմ տեսել»⁷⁸: Վլադիմիր Բալույանի վկայությամբ՝ իր մայրը տեսել է, թե ինչպես են ոստիկանները թալանում հարձակման ենթարկված հայի բնակարանը⁷⁹: Իրինա Աղասյանի վկայությամբ՝ ջարդարարների հետ քայլում էին նաև ոստիկանության աշխատակիցներ, որոնք ամեն կերպ աջակցում էին ցուցարարներին⁸⁰: Բարմեն Բեդյանը (ծնվ. 1935 թ.), ջարդարարների կողմից ծեծի ենթարկվելուց հետո հանդիպելով ոստիկանական մեքենայի, մտածել է, որ այն հավանաբար ցանկանում է փրկել իրեն. «Ես բռնեցի բռնակից և ուզում էի բացել, բայց մեքենան այնքան ուժեղ տեղից պոկվեց, որ ես քիչ էր մնում ընկնեի:Մեքենան գնաց, և ես նորից վազեցի»⁸¹:

Ոստիկանության գործողությունների մասին Կոնստանտին Պխակադձեն պատմում է. «Ոստիկանությունը մասնակցել է ամեն ինչին և օգնել այդ ավազակներին ու մարդասպաններին: Այդ մասին է վկայում և այս փաստը, որին ես ականատես եմ եղել Լենինի հրապարակում: Աչքերիս առաջ մայորը «շաբաշնիկներից»⁸² մեկին օձիքից բռնած տարավ: Դա մարտի 2-ն էր: Նա այս ավազակին բերեց տեղացի ոստիկանների մոտ և ասաց. «....Ես երրորդ անգամն եմ այդ սրիկային բռնում և երրորդ անգամ զինված»: Ինչ է դա նշանակում: Զինվորականները նրանց բռնում էին, իսկ ոստիկանությունը՝ ազատ արձակում. ոստիկանությունը համագործակցում էր այդ

76 Տե՛ս նույն տեղում, 226-227:

77 *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 16.

78 Նույն տեղում, 48:

79 Տե՛ս նույն տեղում, 54:

80 Տե՛ս նույն տեղում, 89:

81 *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 51.

82 Ռուսերեն բնագրում՝ «шабашник»: Մարդիկ, ովքեր կատարում են շինարարական, վերանորոգման և այլ աշխատանքներ՝ հավելյալ եկամուտ ստանալու նպատակով:

«շաբաշիկների» հետ»⁸³: Գայանե Հակոբյանի (ծնվ. 1970 թ.) վկայությամբ՝ փետրվարի 27-ի երեկոյան ամբոխը ծեծել է մի տղամարդու. «Ոստիկանները կանգնած էին հենց այնտեղ՝ կողքին, անգործունյա և ոչ մի միջոց չձեռնարկեցին ամբոխին հանգստացնելու համար»⁸⁴: Ականատես Իրինա Գուրգենի Մելքումյանը վերհիշել է, որ ինքն անձամբ երեք անգամ զանգահարել է ոստիկանություն՝ տեղեկացնելով, որ 41-րդ թաղամասում տեղի են ունեցել հարձակումներ և սպանություններ: Վերջին անգամ նրան պատասխանել են. «Դուք արդեն մեզ զգվեցրիք, այլևս մի՛ գանգեք»⁸⁵: Նրա հաջորդ հեռախոսազանգը ոստիկանություն մնացել է անպատասխան:

Հատկանշական է, որ ջարդերի օրերին քաղաքի ոստիկանության անգործությանն անդրադարձել է ԽՄԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի փետրվարի 29-ի նիստում: Այդ կապակցությամբ նա ասել է. «Այնտեղ [Սումգայիթում – Գ. Հ.] արդեն մոլեգնում են ավազակային տարրերը, նրանց շարքերում կան հանցագործներ, ամբողջ փրփուրը բարձրացել է վերև, իսկ սումգայիթյան ոստիկանությունն այնտեղ կանգնած է և ոչինչ չի անում: Սա նշանակում է, որ այս գործողությունը մտածված է ի պատասխան հայերի՝ նրանց կտրուկ պատասխան տալու համար»⁸⁶: Խորհրդային բարձրագույն ղեկավարությունը կարևորում էր տեղի ունեցածի արագ «կարգավորումը» գորքերը Սումգայիթ մտցնելու և պարետային ժամ հաստատելու միջոցով⁸⁷: Գորբաչովի խոսքերից պարզ է դառնում, որ սումգայիթյան ջարդերը նա կապում էր հայ ժողովրդի կողմից արցախյան խնդրի վերաբացման հետ՝ դրանք համարելով ադրբեջանցիների՝ հայերին տված «կտրուկ պատասխան»: Վերջինս նաև արձանագրել է Սումգայիթի ոստիկանության անգործությունը՝ դա կապելով ադրբեջանական կողմի կանխամտածված գործողությունների հետ:

Ուշադրության արժանի է նաև ջարդերի օրերին քաղաքի բժշկական կազմակերպությունների և շտապ բուժօգնության ծառայության գործունեությունը: Ականատես Արսեն Առաքելյանը (ծնվ. 1966 թ.) փետրվարի 29-ին Բաքվից վերադառնալուց հետո գտնում է իր տունն ամբողջությամբ թալանված, իսկ մորը՝ փողոցում ընկած, ծեծված. «Մեքենաներ կանգնեցրի, բացատրեցի, աղաչեցի, բայց չօգնեցին: Հետո վազեցի շտապօգնության մոտ. հեռու չէր: Այնտեղ մի կին էր նստած, և ես սկսեցի աղաչել նրան, որ օգնի: Նա ասաց. «Զանգեք ոստիկանություն»: Խնդրեցի, որ իրենք զանգեն, բայց ասացին, որ հեռախոսահամար չունեն: Դուրս եկա ու սկսեցի կանգնեցնել շտապօգնության մեքենաները: Սակայն կրկին ոչ ոք չցանկացավ օգնել: Հետո գնացի հրշեջ կայան՝ զանգելու: Սակայն ինձ չթողեցին զանգել: Ասացին. «Զանգեք գազի գրասենյակից»: Այնտեղից երկու անգամ զանգահարեցի ոստիկանություն, պատասխանեցին՝ սպասեք: Բայց ոչ մի օգնություն չեկավ...»⁸⁸: Իրինա Վահրամյան

83 *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 111.

84 Նույն տեղում, 259-260:

85 Նույն տեղում, 402-403:

86 “Заседание Политбюро ЦК КПСС (29 февраля 1988 года),” 701, https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Perestroika/1988-02-29%20Politburo%20Nagorny%20Karabakh-1.pdf, դիտվել է՝ 12.10.2025:

87 Տե՛ս նույն տեղում, 705:

88 *Сумгаитская трагедия, Книга вторая*, 45.

վայի ամուսնու հայրն սպանվել է փետրվարի 29-ին իրենց տանը: Նա վերհիշում է. «Անընդհատ զանգում էինք ոստիկանություն ու շտապօգնություն, բայց ոչ ոք չեկավ և օգնություն ցույց չտվեց: Շտապօգնությունում կամ հեռախոսը կախում էին, կամ մեղադրում ոստիկաններին, ասում՝ այնտեղ զանգեք, կամ նույնիսկ ասում էին. «Ձեզ հենց այդպես էլ պետք է»»⁸⁹: Լյուբով Ազիզբեկյանը (ծնվ. 1954 թ.) իր ծեծված հորն օգնություն ցուցաբերելու նպատակով զանգահարել է շտապօգնություն, որը խոստացել է, որ շուտով կգնա, սակայն այդպես էլ չի գնացել⁹⁰: Վիտալի Դանիելյանի (ծնվ. 1972 թ.) ծնողները ծեծի էին ենթարկվել փետրվարի 28-ի երեկոյան: Նրանց հարևանուհին շտապօգնություն է կանչել, որը գնացել է միայն հաջորդ առավոտյան, երբ վիրավորներն արդեն մահացել էին⁹¹: Կարինա Գրիգորյանայի վկայությամբ՝ քաղաքային վարչությունում կային Բաքվի շտապօգնության մեքենաներ. «Շտապօգնությունը Բաքվից էր: Սումգայիթի շտապօգնությունը, ինչպես հասկացա, ընդհանրապես ոչինչ չի արել, քանի որ չի արձագանքել կանչերին: Մարդիկ զանգել են, սակայն ոստիկաններն ու շտապօգնությունը կենդանության նշաններ ցույց չեն տվել»⁹²:

Ընդհանրացնելով կարելի է արձանագրել, որ, Սումգայիթի ականատեսների վկայությունների համաձայն, քաղաքի ոստիկանությունը և շտապ բուժօգնության ծառայությունն իրենց գործողություններով կամ անգործությամբ օժանդակել են ջարդարարների գործողություններին:

Վերջաբան

Սումգայիթի ջարդերի ականատեսների վկայությունները բացահայտում են մի շարք էական առանձնահատկություններ և օրինաչափություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս հասկանալու բռնության պատճառները, կազմակերպման և իրագործման եղանակաձևերը: Վերապրածների պատմությունների համադրական վերլուծությունը թույլ է տալիս առանձնացնել ջարդերի վերաբերյալ հետևյալ կարևոր եզրակացությունները.

1. *Այդելության քարոզ և գաղափարական նախապայտրասարություն*. 1988 թ. փետրվարին Սումգայիթում մեկնարկած հանրահավաքների ընթացքում լայն տարածում էր գտել քաղաքի հայ բնակչության նկատմամբ ատելության քարոզչությունը: Հիմնականում տարածված էին «հայեր, հեռացեք» և «մահ հայերին» կարգախոսները: Այդ ժամանակաշրջանում հետևողականորեն իրականացվել է հայերի ապամարդկայնացում՝ նրանց համեմատելով կապիկների, ագռավների և շների հետ:
2. *Սադրանքի կիրառում*. Սումգայիթի ջարդերի կազմակերպման գործընթացում առանցքային դեր են ունեցել Խորհրդային Հայաստանի Կապանի շրջանից Սումգայիթ տեղափոխված աղբրեջանցիները: Վերջիններս նպատակային կեր-

89 Նույն տեղում, 55:

90 Տե՛ս նույն տեղում, 116:

91 Տե՛ս *Сумгаитская трагедия, Книга первая*, 22:

92 Նույն տեղում, 122:

պով քաղաքում հրահրել են հայատյացություն և խթանել քաղաքի հայ բնակչության նկատմամբ զանգվածային բռնությունների գործադրումը:

3. *Նախապատրաստական փուլ և կազմակերպված բռնություն*. ականատեսների վկայությունները փաստում են, որ ջարդերին նախորդել են նախապատրաստական գործողություններ: Դրանց հիմնական ուղղություններն էին հայերի բնակության վայրերի ցուցակների կազմումը, հարձակման համար անհրաժեշտ գործիքների պատրաստումը, ոգելից խմիչքների և հոգեմետ նյութերի կանխամտածված բաժանումը:
4. *Ազգային հիմքով բնակչության փարքերման հայտուկ եղանակաձևեր*. ջարդերի օրերին կիրառվել են հատուկ պայմանական նշաններ՝ քաղաքի հայ և ադրբեջանցի բնակչությանը տարբերելու նպատակով: Այդ եղանակաձևերից էին ադրբեջանցիների բնակարաններում լույսի վաղ միացումը, ավտոմեքենաների պատուհաններից ձեռքը թափահարելը և ձայնային ազդանշան տալը:
5. *Պեղական կառույցների անգործություն և մեղսակցություն*. վկայությունների համադրությունը ցույց է տալիս, որ ջարդերի օրերին քաղաքի ոստիկանությունը և շտապ բուժօգնության ծառայությունը դրսևորել են հանցավոր անգործություն, իսկ առանձին դեպքերում իրենց գործողություններով օժանդակել են ջարդարարներին:

SURVIVING SUMGAIT: THE POGROM OF THE ARMENIAN POPULATION THROUGH THE EYES OF WITNESSES

Gayane Hovhannisyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

This article aims to reveal the details of the pogroms of the Armenian population in the Azerbaijani city of Sumgait from 27 to 29 February 1988, using eyewitness testimonies and oral histories. The primary sources for the study include published testimonies of survivors of the pogrom. Eyewitness accounts and narratives provide valuable information regarding the preparatory measures, nature and characteristics of the pogroms. It is important to note that the article presents the recurrent patterns of the pogrom as documented across multiple testimonies.

The research indicates that the Sumgait pogrom was preceded by large-scale anti-Armenian propaganda and incitement of hatred. The main disseminators of this campaign were Azerbaijanis who had moved to Sumgait from Soviet Armenia. During this period, the dehumanization of Armenians was manifested in comparisons of Armenians to various animals. Eyewitness testimonies attest to the existence of organized preparatory activities prior to the pogrom. These activities included the compilation of lists of Armenian residences, the preparation of instruments necessary for committing crimes, the preparation of instruments

necessary for committing crimes, and the implementation of special signals and codes used by Azerbaijanis. Survivors' accounts also confirm that during the days of massacre, the Sumgayit police and emergency medical services exhibited criminal negligence, and in some cases even facilitated the actions of perpetrators.

Key words: Armenophobia, Sumgayit pogrom, eyewitnesses, testimonies, oral history.

ПЕРЕЖИВ СУМГАИТ: ПОГРОМЫ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ГЛАЗАМИ ОЧЕВИДЦЕВ

Гаяне Оганнисян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Цель данной статьи — раскрыть детали погромов армянского населения, произошедших в азербайджанском городе Сумгаите 27-29 февраля 1988 года, на основе свидетельств очевидцев и устных историй. Основными источниками для исследования послужили опубликованные показания людей, переживших эти события. Свидетельства очевидцев предоставляют ценную информацию о подготовительных этапах, характере и особенностях погромов. В статье выявляются повторяющиеся закономерности, зафиксированные в многочисленных свидетельствах очевидцев.

В результате исследования выяснилось, что погромам предшествовала масштабная антиармянская пропаганда и систематическое разжигание ненависти. Главными распространителями этой кампании были азербайджанцы, переселившиеся в Сумгаит из Советской Армении. В то время дегуманизация армян проявлялась в их сравнении с различными животными. Свидетельства очевидцев подтверждают наличие организованных подготовительных мероприятий до начала погромов. Среди них — составление списков мест проживания армян, заготовка орудий, предназначенных для совершения преступлений, а также использование специальных сигналов и кодов среди нападавших. Показания выживших также свидетельствуют о том, что в дни погромов полиция и службы скорой медицинской помощи Сумгаита проявили преступное бездействие, а в отдельных случаях даже способствовали действиям погромщиков.

Ключевые слова: армянофобия, Сумгаитские погромы, очевидцы, свидетельства, устная история.

REFERENCES

Galstyan, Hambardzum. *Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ* [Articles, Memoirs, Interviews]. Compiled by Harutyun Marutyan. Yerevan: Noyan Tapan Publishing House, 2002;

Gh., A. *Oral History Interview*. Conducted by Shushan Khachatryan and Gayane Hovhannisyan, February 11, 2024, Eraskh village. Transcribed oral testimony. Research Project No. 22YR-6A033. Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, Armenia;

Grigoryan, Marina, ed. *Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, Книга вторая* [Sumgait Tragedy in Eyewitness Accounts. Volume 2]. Yerevan: Public Relations and Information Center of Staff of the President of the Republic of Armenia, 2015;

Gurov, Vladimir. “Вооруженные силы СССР в армяно-азербайджанском (Карабахском) вооружённом конфликте (1988-1991 гг.)” [Armed Forces of the USSR in the Armenian-Azerbaijani (Karabagh) Armed Conflict (1988-1991)]. *Izvestia Samarskogo nauchnogo central Rossiiskoi akademii nauk* 14, no. 3 (2012): 110-116;

Hakobyan, Arsen. ««Ղափանի դեպքերի» առասպելը նախաամուլիության, ամուլիության և հետամուլիության զարգացումներում» [The Myth of the “Ghapan Incidents” in Pre-Sumgait, Sumgait and Post-Sumgait Developments]. *Journal of Social Sciences* 2 (2024): 63-95;

Hampartsumyan, Boris. *Oral History Interview*. Conducted by Hayk Hakobyan and Shushan Khachatryan, July 30, 2024, Lernadzor village. Video recording in six parts (Video No. 1066). Research Project No. 22YR-6A033. Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, Armenia;

Marutyan, Harutyun. *Հայ ինքնության պարկերացրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը. Հիշողության ձգձգություն, 2* [Iconography of Armenian Identity. Volume 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement. Anthropology of Memory, 2]. Yerevan: Gitutyun, 2009;

Sargsyan, Alexander. *Հին ու նոր վերքեր* [Old and New Wounds]. Stepanakert: Vachagan Barepasht Publishing House, 2013;

Shahmuradyan, Samvel, ed. *Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, Книга первая* [Sumgait Tragedy in Eyewitness Accounts. Volume 1]. Yerevan: Armenian Cultural Foundation, 1989;

Svazlyan, Verzhine. *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատի վերապրողների վկայություններ* [The Armenian Genocide: Testimonies of Eye-Witness Survivors]. Yerevan: Gitutyun Publishing House, 2000;

Ulubabyan, Hrayr, Suren Zolyan and Aghasi Arshakyan. *Сумгаит... Геноцид... Гласность?* [Sumgait... Genocide... Glasnost?]. Yerevan: Obshhestvo Znanie, 1989;

Vasilevskiy, Aleksander. “Туча в горах” [Cloud in the Mountains]. *Aurora* 10 (1988): 9-18;

Zardusht, Alizade. “Азербайджанская элита и массы в период распада СССР (Статья-мемуары о бурном времени)” [Azerbaijani Elite and Masses during the Collapse of the USSR (Article-Memoirs about the Turbulent Time)]. Accessed October 12, 2025. <https://>

web.archive.org/web/20131030014402/http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_0055.htm;

“Заседание Политбюро ЦК КПСС (29 февраля 1988 года)” [The Meeting of the Politburo of the Central Committee of the CPSU, 29 February 1988]. Accessed October 12, 2025. https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Perestroika/1988-02-29%20Politburo%20Nagorny%20Karabakh-1.pdf;

“Сообщение” [Message]. *Izvestia* (Moscow), March 1, 1988;

“Сумгаит: Выдержки из публикаций в прессе” [Sumgait: Excerpts from press publications]. Accessed October 12, 2025;

https://karabakhrecords.info/publication_citations_pressa.html;

Сумгаит. Говорят свидетели-азербайджанцы [The Sumgait Azerbaijani Witnesses Speak Out]. Yerevan: Public Relations and Information Center of Staff of the President of the Republic of Armenia, 2018;

Հայաստանի Ազգային Արխիվ [National Archive of Armenia], col. 1159, l. 8, doc. 12;

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փախույթյալների ժողովածու, հայրեր I, Վանի նահանգ, հայրեր II, Բիթլիսի նահանգ, հայրեր III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, [The Armenian Genocide in ottoman Turkey: Testimonies of Survivors: Document Collection, Vol. I: Van Province; Vol. II: Bitlis Province; Vol. III: Erzerum, Kharberd, Diyarbakir, Sebastia, Trapizond Provinces, Parskahayk]. Compiled by Amatuni Virabyan and Gohar Avagyan, edited by Amatuni Virabyan. Yerevan: National Archives of Armenia, 2012;

Սովետական Ղարաբաղ օրաթերթ [Sovetakan Gharabagh]. Stepanakert, February 21, 1988;

«ՍՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահության նիստը» [The Session of the Presidency of the USSR Supreme Council]. *Grakan t'ert'* (Yerevan), July 22, 1988.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Գայանե Հովհաննիսյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Արցախի, Նախիջևանի և Ադրբեջանի հայության բռնաճնշումների ուսումնասիրության բաժնի գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական գործընթացները խորհրդային շրջանում, հայ բնակչության ջարդերը Խորհրդային Ադրբեջանում 1988-1990 թթ.:

Էլ. փոստի հասցե՝ gayane.hovhannisyan@genocide-museum.am

Gayane Hovhannisyan, PhD in History, Researcher at the Department of Studies on the Repressions of Armenians in Artsakh, Nakhichevan, and Azerbaijan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: demographic processes in Nagorno-Karabakh during the Soviet period; massacres of the Armenian population in Soviet Azerbaijan, 1988–1990.

E-mail: gayane.hovhannisyan@genocide-museum.am

Гаяне Оганнисян, кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела изучения репрессий против армян Арцаха, Нахиджевана и Азербайджана Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: демографические процессы в Нагорном Карабахе в советский период; погромы армянского населения в Советском Азербайджане, 1988–1990 гг.

Эл. почта: gayane.hovhannisyan@genocide-museum.am